

¹ С.К. Рақимжанова, ² А.М. Маликова, ³ А.Т. Мақұлбеков

¹ Е.А. Бөкетов атындағы Қарғанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

² Қазақ ұлттық өнер университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

³ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Автор-корреспондент: Маликова А., malikova.asel@mail.ru

ДӘСТҮРДІҢ ТАБИҒИ-ТАРИХИ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ ЖӘНЕ САКРАЛЬДІ МАҒЫНАСЫ

Аннотация. Бұл мақалада дәстүрдің табиғи қажеттіліктен туған болмысы мәселесі қарастырылған. Дәстүр кез келген қоғамның жаратылыстық ортасына, шаруашылығына, тұрмыс жағдайына, тіпті климаттық ерекшелігіне байланысты қалыптасады. Дәстүрдің табиғи қажеттіліктен туған болмысын тану арқылы, ұлттық болмысымызды танимыз. Дәстүр табиғи қажеттіліктерден бастау алатындығы, бірақ онымен шектелмейтіндігі, оның рухани және сакральді мағынасы терең екендігі зерттеледі. Дәстүрдің сакральді мағынасын анықтай отырып, дәстүрлі құндылықтардың қалыптасуы адамның өмір сүру болмысымен, оның менталитеттік ерекшеліктерімен ұштасып жататындығы анықталды.

Түйін сөздер: дәстүр, дін, мәдениет, құндылық, сабақтастық, ізгілік, игілік, кеңістік, қозғалыс, уақыт.

Естественно-исторические истоки традиции и ее сакральное значение

¹ С.К. Рақимжанова, ² А.М. Маликова, ³ А.Т. Мақұлбеков

¹ Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

² Казахский национальный университет искусств, Нур-Султан, Казахстан

³ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

Аннотация. В данной статье анализируется значимость традиции, как явления, возникшего вследствие естественной потребности. Суть традиции, возникшей вследствие естественной потребности, имеет решающую роль в традиционализме, поскольку традиции формируются, исходя из естественной среды общества, хозяйства, бытовых условий, климатических особенностей. Только познав сущность традиций, можно достичь понимания сути национального бытия и человеческих качеств. Традиции исходят из естественных потребностей, хотя не ограничиваются ими, их духовный и сакральный смысл очень глубок. Определяя сакральный смысл традиции, было установлено, что формирование традиционных ценностей связано с характером жизни человека, его ментальными особенностями.

Ключевые слова: традиция, религия, культура, ценности, преемственность, добро, благо, пространство, движение, время.

Natural-historical origins of the tradition and its sacred meaning

¹S.K.Rakimzhanova, ²A.M.Malikova, ³A.T.Makulbekov

¹E.A. Buketov University of Karaganda, Karaganda, Kazakhstan

²Kazakh National University of Arts, Nur-Sultan, Kazakhstan

³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Abstract. This article considers discovery of the relevance and importance of a tradition as a phenomenon emerged as a result of a natural need. The nature of a tradition emerged as a result of the natural need has a critical role in the traditionalism, since all traditions are formed on the basis of the natural environment of a respective society, its living conditions, and climatic features. You can gain the understanding of the essence of the national existence and human traits only through learning the nature of their traditions. Determining the sacred meaning of the tradition, it was found that the formation of traditional values is associated with the nature of a person's life, his mental characteristics.

Key words: Tradition, Religion, Culture, Values, Continuity, Goodness, Good, Space, Movement, Time.

Kipicne

Жаһандану қоғамында мемлекеттің діні саналатын ұлттық құндылықтарымызды мәнсіздендіруге жол бермеу, сақтап қалу бүгінгі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі болып табылмақ. Ұлттық құндылықтар мәселесі ішінде ұлттың өзіндік дара ерекше белгісі болып табылатын, дәстүр ұғымының адамзат өмірінде мәні айрықша. Ұлттық дүниежүзілік өркениеттер арасындағы өзіндік ерекшелігін, шынайы болмысын, келбетін көрсететін, адам баласының барша тіршілік болмысымен ұштасып жататын, аға буынның өзі жүріп өткен өмір жолындағы көрген-білгенін саралап, келер ұрпаққа қалдырған рухани тағлымы – ол дәстүр. Ұрпақ өмірінде өткенді игеру әрқашан маңызды, өйткені, бабалар өмірі – өнеге, ал бұл өнеге адамзат өмірінде дәстүр формасында сақталады. Осы ретте: «Қоғамның рухани, моральдық азғындауына тосқауылды сырттан емес, әрбір адам өз бойына ұлттық нышандарды сіңіру арқылы қарсы тұруы керек» [1], – деген Лао-Цзы ойының маңызы өте зор. Бүгінгідей алмағайып заманда, ұлттық құндылықтар ұмыт болып, маңызын жоғалтса, келер ұрпақтың толыққанды тұлға болып қалыптасуы мүмкін емес. Ұрпақ өз өмірлерінде ұлт дамуының діңгегіне айналған құндылықтарға берік болған жағдайда ғана, әлемдік деңгейдегі бәсекелестікке төтеп бере алатыны хақ. Жаһандану қоғамында кез келген ұлттың қамалы болып тұрған құндылықтарды сақтап қалу, байыпты бағамдау, қоғам үшін маңызды құбылыс. Қазіргі қоғамында ұлттық құндылықтар мәселесінің маңызы айрықша, себебі, біздің қоғамымыз жаһандану дәуірінде өте күрделі өзгерістерді бастан өткізуде. Өзгермелі

қоғамда ұлттық құндылықтарға менсінбей қарау, ұлттық болмысымызды жоғалтуға апаруы мүмкін, бұл қоғам үшін қауіпті үрдіс. Қоғамның бағалы дәстүрден жаңылмауына қол жеткізу үшін, дәстүрдің мән-мағынасын мен маңызын анықтайтын философиялық зерттеулер қажет болғандықтан бұл ғылыми мақала жазылды.

Әдіснама

Бұл мақала философиялық талдау әдістері арқылы анықталды. Жұмыстың әдіснамалық негізі ретінде герменевтикалық, антропологиялық, теориялық зерттеу әдістері қолданылады. Философиялық зерттеу әдістері арқылы объективті зерттеу жүргізілді. Зерттеу жұмысында салыстырмалы мәтіндік талдау, құрылымдық талдау, жүйелеу әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Кез келген ұлтты тану үшін, сол ұлттың бойына сіңген ұлттық құндылықтарды тани білуіміз қажет. Ұлт үшін маңызды құндылықтардың бірі – дәстүр. Қай халықты алсақ та, оның өзіне тән тұрмыс-тіршілігі, күнкөрісі, дәстүрі бар. Дәстүр латын тілінде *traditio* – тапсыру, жалғастыру деген сөзден шыққан. Дәстүрдің дүниеге келуі сол ұлттың әлеуметтік-мәдени құндылықтарының қалыптасуымен байланысты. Дәстүр – белгілі бір ұлттың немесе халықтың ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын, тарихи қалыптасқан, олардың әлеуметтік ортасында ұзақ уақыт бойы сақталып отырған әлеуметтік-мәдени құндылықтар жиынтығы. Белгілі бір қоғамдық тәртіптер, мінез-құлық нормалары, құндылықтар, идеялар, салт-жоралғылар дәстүр ретінде қаралады [2]. Дәстүр дайын күйде тұмайды, не бір күнде, басқа халықтардан ауысып келмейді, оны бір адам немесе бір топ аз уақыт ішінде өмірге әкеле алмайды. Дәстүр деп отырғанымыз уақыттың сынынан, бірнеше ұрпақтың ақыл-ой елегінен өткен ұрпақтың ұзақ жылдарғы тәжірибесі. Дәстүрдің өзіндік табиғи қажеттіліктен туған болмысы бар. Философия тарихында дәстүрдің табиғи қажеттіліктен туған болмысы мәселесін зерттеу Иоганн Готфрид Гердердің есімімен байланысты. Ойшыл «Адамзат тарихы философиясына арналған идеялар» деп аталатын атақты еңбегінде дәстүр мәселесін ең алғаш философиялық ұғым ретінде қарастырады. «Адамдардың әлеуметтік өмірі, күнделікті бір-бірімен жасайтын қатынастары, қажеттіліктерінің өзі дәстүрді тудырушы болып табылады» деп қарастырған [3]. Ойшыл дәстүрді адамның дүниеге қатынасының негізінен туындаған құндылық ретінде саралайды. М. Қашқари дәстүрдің қалыптасу тарихын адамның өмір сүру болымысымен байланыстыра отырып, тәрбие негізі, адамдық қасиеттерді нығайтатын жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде қарастырды. Адамзат өміріне қажетті

құндылықтарды ғана дәстүр ретінде бағалаған [4]. Ойшыл дүниетанымында дәстүрді өмірдің шыңдалған көрінісі ретінде айшықтайды.

Дәстүрді зерттеуші ғалымдар өз еңбектерінде қазақ дәстүрінің қалыптасқан уақытын XV ғасыр деп тұжырымдаса, ал, тарихи деректер бойынша IV-V ғасырдағы сақ дәуірінен бастау алды дейді. Адамдардың өмір сүру барысындағы қоршаған ортасы, айналысқан шаруашылығы, діни наным-сенімдері, тіршілігі, өмірге деген көзқарасы белгілі бір дәстүрлердің қалыптасуына әкелді. Дәстүрдің табиғи қажеттіліктен туған болмысын анықтауда халқымыздың өткенін, бүгінгісі мен ертеңін терең зерттеу қажет. Адамдар өздері өмір сүріп отырған ортада, белгілі бір жағдайды басынан кешіру кезеңдерінде дүниеге көзқарас қалыптасып, ел арасында қандай да бір дәстүрлер сақтала бастады. Дәстүрді зерттеу барысында көбіне оған жақын ұғымдар ретінде «салт», «әдет-ғұрып», «жоралғы», «рәсім» ұғымдары қарастырылады. Қай кезеңде болмасын, бұл ұғымдар дәстүрге мағыналас ұғымдар ретінде танылды. Салт – адам өмірінің күнделікті тіршілігінде, от басынан бастап, қоғамдық өмірдегі қатынастарға дейін жиі қолданылатын мінез-құлық, қарым-қатынас ережелері мен жол-жора, рәсім, заңдарының жиынтығы. Әдет-ғұрып – адамдардың белгілі бір ортасында пайда болып, сол адамдардың мінез-құлқының, тұрмыс-тіршілігінің бұлжымас қағидаларына айналған жөн-жосық, жол-жоралғы. «Жол-жоралғы» – қазақ халқының ұлттық әдет-ғұрыпындағы кәделердің бір түрі, жасы үкен адамдарға, ағайын-туыстарға немесе сыйлы қонақтарға қалыптасқан дәстүрлерге сай көрсетілетін құрмет, берілетін сый-сияпат. Рәсім – белгілі бір оқиғаға немесе мерекелерге арнап өткізілетін шаралар. Дәстүр – ұрпақтан-ұрпаққа ауысатын, тарихи қалыптасқан нормалар мен үрдістер [5]. Дәстүр сөзінің мағынасы «салт», «әдет-ғұрып», «жол-жоралғы», «рәсім» ұғымдарына қарағанда ауқымды. Философиялық тұрғыдан сараласақ, дәстүр негізгі субстанция болса, оның дүниеде көріну формасы ретінде «салт», «әдет-ғұрып», «жол-жоралғы», «рәсім» сияқты құрамдас бөліктерін атауға болады. Осы құрамдас бөліктер, адамзат өміріндегі әр отбасының тұрмыс-тіршілігін сипаттайтын болса, ал дәстүр ұғымы тұтас бір ұлттың өзіндік болмысын айқындамақ.

Адамзаттың өмір сүруіне, күнкөрісіне, қоршаған ортасына, табиғи ерекшеліктеріне, ауа-райына, климаттың өзгешеліктеріне байланысты дәстүрлері табиғи қажеттіліктен барып туғаны шындық. Дәстүрдің түпкілікті орнығуына бүкіл адамзат қоғамы мүдделі, оның пайда болуының негізінде әуелі материалдық, сонан кейін рухани қажеттілік жатқаны айдан анық жайт. Себебі, дәстүрді бүкіл қоғам болып жасайды, бүкіл қауым болып қабылдайды. Дәстүрдің табиғи қажеттіліктен туған болмысын анықтау ұлттың өмір сүру құндылықтарын танып, тарихын түсіну үрдісімен байланысты. Қазақтың арғы бабалары көшпелі тұрмыста өмір сүріп, жыл он екі ай бойы мал шаруашылығымен айналысты. Тұрмыстық қажеттіліктеріне байланысты, көшпелі өмірде қазақ дүниетанымында

жаңа туған нәрестені бесікке салу дәстүрі қалыптасты. Бесікке бөленген бала ананың ақ сүтін еміп, ана әлдиін тыңдап, гигиеналық жағынан таза, бесіктің астында орналыстырған түбек пен шүмек арқылы дәреті бойына жайылмай, ұйқысы бұзылмай, алаңсыз өсетін. Ертеде жаугершілік замандарда бесік түйенің қомында, аттың жалында жүретін. Құрылымы күшті бесікті ойлап тапқан бабаларымыз ғасырлар бойы рухы мықты, дені сау, жауынгер халық болып қалыптасты. Кентавр туралы көне грек аңыздарында протоқазақ – скифтер туралы зор энтузиазммен айтылған. Осындай ұлттық тәрбиенің күштілігінің нәтижесінде бабаларымыз дұшпанға дес бермейтін қайсар, ержүрек ұлдар, ұлдан бәсі кем түспейтін, еркін, жаужүрек қыздар өсірді. Сондай тәрбиелі ұрпақ елі мен атамекен жерін қасық қаны қалғанша қорғады. Сонымен бірге, бесікке бөленбеген, ана әлдиін тыңдамай өскен, өз елінің руханиятын сезінбеген, жыр-әнін, әдет-ғұрпын, ырым-тыйымын білмей өскен ұрпақтың бойында ұлттық асыл қасиеттер кем болатыны ешкімге жасырын емес. Қазіргі қоғамдағы адамның өз болмысынан жат әрекеттерге аяқ басуы, келеңсіз оқиғалардың белең алуы, ұрпақты ұлттық тәрбиеге, ұлттық дәстүрге салақ етіп өсіруіне тікелей қатысы болса керек. Сондықтан, тәрбиелі ұрпақ өсіру үшін дәстүр ұлттық идеологияның, мемлекеттік саясаттың бір арқауына айналуы керек.

Аяғы жер басып жүрсе де, көзімен көкке жиі қарайтын дана халқымыздың дара дүниетанымына, айналысатын шаруашылығына сай табиғи қажеттіліктен туған дәстүрлеріміз айтарлықтай. Мысалы, малмен күн көрген, қазақ мал өсірген, тұрмыс салты тұтасымен малмен байланысты көшпелі халық болған. Соның ішінде жылқы өсіру тарихымызда аса маңызды әрі құнды дәстүрлеріміздің бірі. Атқа міну мәдениеті мен жылқы шаруашылығы жер жүзіне Ұлы даладан тарағаны тарихтан белгілі. Еліміздің солтүстік өңіріндегі энеолит дәуіріне тиесілі «Ботай» қонысында жүргізілген қазба жұмыстары жылқының тұңғыш рет қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілгенін дәлелдеді. Жылқыны қолға үйрету арқылы біздің бабаларымыз өз дәуірінде адам айтқысыз үстемдікке ие болды. Ал жаһандық ауқымда алсақ, шаруашылық пен әскери саладағы теңдессіз революцияға жол ашты. Жылқының қолға үйретілуі атқа міну мәдениетінің де негізін қалады. Бес қаруын асынған салт атты сарбаз айбарлы көшпенділер империялары тарих сахнасына шыққан дәуірдің символына айналды. Ту ұстаған салт атты жауынгердің бейнесі батырлар заманының ең танымал эмблемасы, сонымен қатар атты әскердің пайда болуына байланысты қалыптасқан көшпенділер әлемі «мәдени кодының» айрықша элементі. Автокөлік қозғалтқыштарының қуаты әлі күнге дейін аттың күшімен өлшенеді. Бұл дәстүр жер жүзінде салт аттылар үстемдік құрған ұлы дәуірге деген құрметтің белгісі [6]. Бабаларымыз тіпті байлық құнының өзін жылқы саны арқылы өлшеген. Қазақ халқы тектік сұрыпталудың артықшылығын жылқыдан үйренген. Таза қанды болу – бұл өмірге биологиялық тұрғыдан бейімделу, иммундық жүйенің күштілігі, соның арқасында алабөтен эпидемиялық ауру-сырқауға

шыдас беру, жаман дерттерге бой бермеуге боларын, төзімді, дені-қарны сау ұрпақ өсіруге қажеттілік екенін мың жылдықтар ішінде әбден түсінген. Сондықтан біз де жеті атаға дейін қыз алысып, қыз беріспейміз [7]. Біздің халық инцест – жақын туыстардың қан араластыруын, таураттық тарихта бар күнәһарлық деп білген. Дәстүрлі қоғамда мұндай кеселге жол бермеген.

Жыл он екі ай жасыл табиғат аясында көшіп-қонып өмір кешіп, жаратылысқа жамандық жасамауды мейлінше ұғып, жер мен көкті қатар көретін қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымының табиғи болмысы өмірімен терең байланысты. Өмір сүру тұрмысына байланысты қалыптасқан дәстүрлерімізде айтарлықтай. Мысалы: Абай «Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол» атты өлеңінде қазақтың жоқтау дәстүрін санамалап берді.

*Біреудің кісісі өлсе қаралы – ол,
Қаза көрген жүрегі жаралы – ол.
Көзінің жасын тыймай жылап жүріп,
Зарланып неге әнге салады ол?
Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойласаңшы бос қақпай елең-селең [8].*

Абай ұлттық дәстүрден берік орын алған, қазір өте сирек айтылатын жоқтау жырларын меңзеп отыр. Жоқтау жырлары дүниеден озған марқұмның кісілік тұлғасын, жақсылығын, қайраткерлігін ашады, оның еліне істеген игілікті ісін жұртқа жаяды, сонымен қатар басына қайғы түскен жақындарын өлеңмен жұбанар сәті. Тумақ бар да, өлмек бар. Өмір мен өлім дәстүрлі қазақ ұғымында ай мен күндей егіз құбылыс. Қазақ дүниетанымында негізі өлімді мойындаған. Жоқтау дәстүрлері адамзатқа бүгін кешкен ғұмырдың ертең қайтып оралмайтындығын түсіндірмек. Жоқтау жырларына байланысты халық дүниетанымында жалған дүние, пендешілік, тәуба, секілді ұғымдар қалыптасты. Адамзат өмірдің қаншалықты жалған екендігін білседе, жатсынбай, керісінше, оған құмар болуы шарт. Жоқтау дәстүрлері арқылы адамзат өмірдің өткінші, жалған екендігін түсінген.

Өмір сүру ортасына байланысты табиғи қажеттіліктен туындаған дәстүрлерімізде бар. Біздің бабаларымыз өздерін табиғаттың ажырамас бөлігі ретінде санаған. Көшпелі адамның дүниетанымына ерекше әсер еткен құбылыс табиғи орта болып табылды. Көшпенді қазақ дүниетанымында кеңістік феномені маңызды категориялардың бірі ретінде танылды. Кеңістік ұғымы дүниетаным, өмір сүрудің басты формаларының бірі ретінде ерекше сакралдылыққа ие. Көшпелі өмір сүру дәстүрі халықтың менталитетіне, мәдениетіне, психологиясына, рухани құндылықтарына елеулі ықпал етті. Көшпелі бабаларымыз өздерін табиғаттың бір бөлігі ретінде таныған. Кеңістік пен уақытты тұтас бір дүние ретінде қарастырды. Кеңістік шеңберінде адамның мәдениеті, тілі, дәстүрі, діні, ғылымы, дүниетанымының бастаулары табиғатпен етене байланысудың негізінде қалыптасып дамыды. Көне

көшпенділер дүниетанымы бойынша әлемді белгілі бір модельдер түрінде танығын: Дүние ағаш, Дүние тау, Дүние өзен. Дүниелік ағаш әлемді құрайды деп түсінген. Ағаштың ұшар басы аспан, жұлдыз, тау шыңдары. Ағаштың діңі жер, адам, жануарлар тіршілік мекені. Ағаштың төменгі бөлігі тамыры жер асты дүниесі. Танымдық жағынан алып қарастырсақ ағаш бейнесі бабаларымызбен қазіргі ұрпақтар сабақтастығының белгісі. Әлемнің түпкі құрылымын әлем ағашы ретінде сипаттайды. Ертедегі дәстүрлі құндылықтар негізі тереңнен бастау алған. Көшпенді халықтардың баспанасы киіз үй болған. Киіз үйдің шаңырағы, уығы, керегесі ғаламдық модель секілді. Олар көшпелі халықтардың даналығын, дүниетанымын, дәстүрін көрсетеді. Көне көшпенділердің баспанасы киіз үй туралы әртүрлі аспектіде жазылған: киіз үй барлық көшпенді архитектурасының негізі, киіз үй көшпенді баспананың бір типі, киіз үй типологиясы да бар, киіз үй отбасылық аумақ және шаруашылық бірлік ретінде, киіз үй монғол көшпенділерінің ұғымы бойынша бар әлемнің моделі ретінде [9]. Киіз үйді ғаламның моделі ретінде қарастыра отырып, дүниенің төрт бұрышы секілді оң жағы және сол жағы, төменгі және жоғарғы бөліктерден тұрады деп таныған. Киіз үйдің қаңқасы үш бөліктен тұрады: керегеден (жиналған кереге, үй қабырғасы), уықтан (шаңырақ пен кереге ортасын қосатын иінді ағаш), шаңырақтан (үйдің бас бөлігі, жоғарғы шеңбер). Әрқайсысы белгілі бір деңгейді құрайды. Өз кезіндегі киіз жабыны да үш бөліктен тұрды: туырлық (ордада кереге бойы, шағын үйде шаңыраққа дейін жабатын киіз), үзік (уықтардың үстін ала жабылады), түндік (жоғарғы жағын, шаңырағын жабатын киіз) [10]. Киіз үй көшпенді халықтарының даналығын көрсетеді. Киіз үйдің ішіне заттарды семантикалық тұрғыдан кеңістікке бағыттап орналастыру адамзат үшін өте маңызды болған. Киіз үйдің есігін күннің бататын жағына қаратпай, керсінше күн шығысқа қаратып тіккен. Шаруашылық заттарын дәл кіретін жерге жақын қойған және тура ортаға ошақты орналастырған. Шаңырақ өмір сүрудің, отанның, отбасының символы болып табылған. Бабаларымыз бата берегенде «шаңырағың шайқалмасын» деп айтудың астарында үлкен дүниетаным жатыр. Шаңырақ ғалам моделінің үлгісін және бабалар өмірінде дала сағаты ретінде танылған. Күннің қозғалысының көрсеткіші болған. Киіз үйдің маңызды семантикалық объекті – босаға, есік. Бабаларымыз өмір сүру дәстүрлері бойынша босаға ерекше орын деп танып, ол отбасының амандығын сақтайтын, сырттан жасалынатын қастыққа жол бермейтін қорғаушы деп саналған. Сондықтан қазақ дүниетанымында жалпы босағаны керуге, табалдырықты басуға тыйым салынған.

Көшпенділер табиғатпен үйлесімділікті сақтай отырып, жерді барлық тіршіліктің мекені ретінде жоғары бағалаған, соның ішінде туған жер адамзат үшін дүниедегі ең негізгі құндылық ретінде танылған. Дүниеден озған адам туған мекеніне жерленбесе, туған мекенінен бір уыс топырақ әкеліп салған, адамды өзінің туған жеріне жерлеуді аса маңызды дәстүрлеріне айналдырған. Көшпенділер өмірінде далалық табиғат заңдылықтары

қонақжайлылық дәстүрін орнатқан, сондықтан, үйге келген қонақты сыйлап, оған ілтипатпен, ізетпен қарай білген. Қонақжайлылық дәстүрі парасаттылықтың, мәрттіктің, кеңпейілділіктің, жомарттықтың, көрінісі болып табылады. Әрбір үйге келген қонақ өзімен бірге сол үйге ырыс ғана әкеліп қоймайды, сол үйдің босағасындағы жаманшылықты жояды деп білген. Сондықтан үйге келген қонаққа арнап мал сойып, ас әзірлеген. Қонақпен бірге ас ішуге туған-туыстар, жақын көршілер шақырылған. Тамақтану жүйесінің өзіндік сакралды дәстүрлері бар. Сойылған малдың жіліктерін, мүшелерін табақтарға дұрыс бөліп салудың ұлттық өзіндік ерекшеліктері болған. Малдың басын бөлу, «құлақтарын», «көздерін» дастархан басында отырғандардың әлеуметтік және жастық иерархиясына байланысты үлестірген.

Көшпенді халқымыз нақыштарға үлкен құрметпен қараған. Шеңбер, квадрат, үшбұрыш нақыштары кеңістікке қатысты белгілерді айқындаған және осы белгілер дүниенің қозғалысы, туу, өлу сияқты тепе-тең құбылыстарды көрсетті. Нақыштағы модульдер кеңістіктегі заттардың орналасу формасын көрсете отырып, жердің мәңгілік белгілерін сипаттады. Бабаларымыз өзінің өмір сүру ортасының даналық диалектикасын тереңнен меңгеріп, оны ақыл-оймен саралау арқылы өз өмірлерінде дұрыс амалы ретінде қолданды. Дәстүрлердің өзіндік мазмұнын герменевтикалық әдіске сүйене отырып, философиялық көзқараспен байланыстыра отырып анықтауға болады. Дәстүрдің мағыналы мазмұндық жағынан осындай құндылықтық мәні бола отырып, адмзаттың өмір сүру болмысымен байланысқан.

Қазақ халқы қандай кезеңдерде өмір кешседе ұлттық дамудың дара жолына түсуге, елдің қайта көркеюіне оң септігін тигізген дәстүрлі құндылықтар. Бабаларымыздың өткен өмірі мен тарихын зерттеу арқылы, адамның әлеуметтік-тарихи жағдайын тану нәтижесінде, тамыры тереңде жатқан дәстүрдің табиғи қажеттіліктен туған болмысын бабаларымыздың өткен өмірімен байланыстыра отырып, адам санасын жетілдіруде дәстүр маңызды қызмет атқармақ. Қазақта «Ата көрген оқ жанар, шеше көрген тон пішер» деген халық даналығы дәстүрдің әлеуметтік-қоғамдық, әлеуметтік-тәрбиелік мәнін білдіреді.

Ұлттық дәстүрдің табиғи қажеттіліктен туған болмысының қалыптасуында адамдардың тұрмыс hareketі, шаруашылығы, тіршілік мекені, табиғи және географиялық ортасының әсері зор екен. Осы негізде дәстүр конструкциясы жасалынады. Дәстүр адамзат жасампаздығының жеңісі. Заман өзгергенде дәстүрде ілесе өзгереді, жаңа дәстүрлер жасалынып, ескі дәстүрлер қоғамдық тұрмыстан шектетіліп отырады. Демек, дәстүр конструктивті құбылыс, бірақ ол толық ойдан негізсіз жасалмайды, оның астарында тарихи қажеттілік және ойлаудың табиғи логикалық құрылымы жатыр. Дәстүрдің табиғи қажеттіліктен туған болмысы күнделікті тұрмыспен етене тығыз байланыса отырып, табиғат-анамен, адамзат өміріндегі тәрбиелік құндылықтардың қалыптасуының бастапқы

негізі ретінде танылды. Дәстүр халықтың өткен өміріне байланысты қоғамдық мәні бар тәжірбие ретінде қолданылып, ұлт игілігіне қызмет ете отырып, ел үшін маңызды құндылықтардың біріне айналды. Адами құндылықтардың негізінде қалыптасқан дәстүр, адамзат үшін ортақ игілікті өмірдің негізі болып табылмақ. Ел үшін маңызы болмаса, ел игілігі үшін қызмет етпесе, ұрпақтар өмірінде жалғасын таппас еді. Бабалар өміріндегі көненің көзі танылатын дәстүрлі құндылықтар ел игілігіне қызмет жасады, ел өміріндегі қарым-қатынасты реттеуде маңызды орын алды. Дәстүр ел игілігінде туыстық қатынастарды реттеуде, мемлекеттік істерде, қоғам жүйесінде қызмет атқарды.

Кез келген ұлтта қоғамдық өмірдің қажеттілігіне байланысты жаңа дәстүрлер пайда болып отырды, көнерген дәстүрлердің көпшілігі халық санасынан өшті. Құндылықтық мәні бар дәстүрлер қалып, халық өміріне керексіз дәстүрлер тарихтың тұңғығына батып, жоғалып кетті. Бұл табиғи заңдылық. Барлық дәстүрлер уақыт сүзгісінен өте бермейді. Адам өмірінде қажетті, мазмұны айрықша дәстүрлер ғана халықпен бірге жасаса алады.

Бүгінгідей алмағайып заманда, Қазақстанның өркениетті елдер қатарында дамуын қамтамасыз етуде, тек оның ғылыми-техникалық, экономикалық, ақпараттық сияқты салаларын ілгері дамытумен ғана емес, сондай-ақ, рухани мәдениетті, дәстүрімізді зерделеп тану қажет. Өзінің дәстүрлі құндылықтарын сақтап, оларды ұрпақтан ұрпаққа рухани мұра ретінде жеткізе білген халықтар ғана өркениетті елдерге жатпақ, ондай елдердің болашағы да жарқын болмақ. Ұрпақтың қалыптасуында ұлттық құндылықтардың алатын орны айрықша, келер ұрпақтар оларды игеріп, өз өмірлерінде қолдана білуі қажет. Қазіргі жаһандану кезеңінде ұрпақ өз өмірлерінде ерте заманнан келе жатқан, ұлт дамуының дінгегіне айналған құндылықтарға берік болған жағдайда ғана, әлемдік деңгейдегі бәсекелестікке төтеп бере алатыны хақ. Адамзат өмірінде қазіргі болған жағдай, ендігі кезеңде болмайды, бірақ кейбір әрекет немесе ой қайталанып отырады, ол дәстүр. Неге адамзат өмірінде дәстүр қайталанып отырады, себебі оның құндылықтық мәні айрықша. Дәстүрдің бойындағы өнеге, үлгі, тәлім, тәрбие құндылықтары оның қайталануының негізі. Бабаларымыз өз өмірлік тәжірбиелерін дәстүр ретінде ұрпақтан ұрпаққа жәдігерлеп жеткізуді басты мұрат тұтуы, ол өткен өмірден қалған тәжірбие, үлгі, өнеге еді. Қазақтың дәстүрі ұлт үшін өнеге, тәлімдік, тәрбиелік маңызы зор рухани құндылық болып табылған.

Қорытынды

Қазақ дәстүріне берік халықтардың бірі, обал мен сауапты терең ұғынған, имандылықты бабалар салтымен сіңірген, болмысы қиянаттан ада, басына күн туған мүсәпір жан атаулыға жаны ашитын, бауырмал, жүрегі таза ел болғандығының игі әсерінен халық ретінде жер бетінен жойылып кету қатері

төніп тұрған сұрапыл ауыр кезеңдерде небір зұлматтардан, нәубеттерден аман қалып, бүгінгі күнге Тәуелсіз елдің жаңа тарихи кезеңіне аман-есен жетті. Дәстүрдің табиғи қажеттіліктен туған болмысына діни-наным сенімі, адамның кәсібі, қоршаған ортасы, өмірге деген көзқарасы әсер етіп, белгілі бір дәстүрлердің қалыптасуына алып келді. Дәстүрдің табиғи қажеттіліктен туған болмысын анықтауда қозғалыс, табиғат, кеңістік, категориялары ерекше сакралдылыққа ие құндылықтар ретінде қарастырылды, олар адамзаттың тіршілік етуінің басты шарттары ретінде танылды. Дәстүрдің табиғи қажеттіліктен туған болмысын тану, ұлттың өмір сүру болмысын анықтау үрдісімен байланысты. Жер бетін мекендейтін кез келген ұлттың, өзінің табиғи қажеттіліктен туған дәстүрлері бар. Ол әр ұлттың өзіндік ерекшеліктерін сипаттайды. Қазақ халқы ұшы-қиыры жоқ кеңістікті жайлап, табиғатпен етене араласып адамзат өміріндегі құбылыстарға күні бұрын болжам жасап, негізгі кәсібі мал шаруашылығымен айналысып, жыл қайырып, шаруа келешегін алдын ала бағдарлай білген дана халық болған. Дала халқының дәстүрлі құндылықтары жалпы адамзат үшін маңызы айрықша. Дәстүрдің табиғи қажеттіліктен туған болмысы адамның өмір сүрумен, оның менталитеттік ерекшеліктерімен ұштасып жатады.

Әдебиеттер тізімі

1. Лао-цзы. Дао дэ цзин // Древнекитайская философия: собр. текстов. – М.: Мысль.1972. – 92-97 с.
2. Нысанбаев. Ә.Н. Қазақстан: ұлттық энциклопедия. – Алматы, 2002. – Т.4. – 720 б.
3. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 703 с.
4. Кашгари М. Түркі сөздігі / Қаз. ауд. А.Егеубай. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – Т. 1. – 376 б.
5. Рахимжанова С.К. Дәстүр – философиялық мәселе // Әлемдік философияның өзекті мәселелері, адам, оның санасы мен адамгершілігінің дамуы: халық. ғыл.-теор. конф. матер. – Астана, 2018. – 200 б.
6. Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры // Қазақ әдебиеті. –2018. – №3. – 1-3 б.
7. Бегманов Қ. Этнографпен әңгіме. – Алматы: Дәстүр, 2010. – 498 б.
8. Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1968. – 319 б.
9. Арғынбаев Х. Қазақ отбасы мен неке қиюы. – Алма-Ата, 1973. – 327 б.
10. Топоров В.О космологических источниках раннетюркских описаний // Труды по знаковым системам. – 1973. – №6. – С. 114-121.

Transliteration

1. Lao-czy. Dao dje czin // Drevnekitajskaja filosofija: sobr. tekstov. – М.: Mysl', 1972. – 92-97 s. (in Russ).
2. Nysanbaev Ә.Н. Қазақстан: ұлттық jenciklopedija [Kazakhstan: national encyclopedia]. – Almaty, 2002. – Т.4. – 720 b. (in Kaz).

3. Gerder I.G. Idei k filosofii istorii chelovechestva [Ideas to the philosophy of human history]. – М.: Nauka, 1977. – 703 с. (in Russ).
4. Kashgari M. Түркисөздігі [Turkic dictionary] / Қаз. ауд. А.Егеубай. – Алматы: Сөздік-Словар’, 2006. – Т. 1. – 376 б. (in Kaz).
5. Rakimzhanova S.K. Дәстүр – философиялық мәселе [Tradition is a philosophical problem] // Әлемдік философияның өзекті мәселелері, адам, оның санасы мен адамгершілігінің дамуы: халық. ғыл.-теор. конф. матер. – Астана, 2018. – 200 б. (in Kaz).
6. Nazarbaev N.Ә. Ұлы даланың зheti қыру [Seven sides of the great steppe] // Қазақ әдебиеті. – 2018. – №3. – 1-3 б. (in Kaz).
7. Begmanov Қ. Jetnografpen әңгіме [Conversation with ethnographer]. – Алматы: Дәстүр, 2010. – 498 б. (in Kaz).
8. Құнанбаев А. Шығармалар жинағы [Collection of works]. – Алматы: Zhazushy, 1968. – 319 б. (in Kaz)
9. Ағғынбаев Н. Қазақ отбасы мен неке кijuу [Kazakh family and marriage]. – Alma-Ata, 1973. – 327 б. (in Kaz).
10. Toporov V.O kosmologicheskikh istochnikah rannetjurkskikh opisaniy [On cosmological sources of early Turkic descriptions] // Trudy po znakovym sistemam. – 1973. – №6. – S. 114-121. (in Kaz).

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

<i>Саяна Қадырқызы Рақымжанова</i>	<i>PhD, аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарғанды университеті, Қарағанды</i>
<i>Асель Мәлікқызы Мәлікова</i>	<i>PhD, аға оқытушы, Қазақ ұлттық өнер университеті, Нұр-Сұлтан</i>
<i>Айдос Төлебекұлы Мақұлбеков</i>	<i>PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан</i>
<i>Саяна Қадырқызы Рақимжанова</i>	<i>PhD, старший преподаватель, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Караганда</i>
<i>Асель Маликқызы Маликова</i>	<i>PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет искусств, Нур-Султан</i>
<i>Айдос Төлебекулы Мақұлбеков</i>	<i>PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан</i>
<i>Sayana Rakimzhanova</i>	<i>PhD, Senior Lecturer, E.A.Buketov University of Karaganda, Karaganda</i>
<i>Assel Malikova</i>	<i>PhD, Senior Lecturer, Kazakh National University of Arts, Nur-Sultan</i>
<i>Aidos Makulbekov</i>	<i>PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan</i>

Мақалаға сілтеме: Рақимжанова С.К., Маликова А.М., Мақұлбеков А.Т. Дәстүрдің табиғи-тарихи қайнар көздері және сакральді мағынасы // Адам әлемі. - 2021. №1(87), сс. 91-101.